

**ADƏT-ƏNƏNƏ VƏ MƏRASİM ADLARI BİLDİRƏN DİALEKTİZMLƏRİN
BƏDİİ DİLDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
(*Müstəqillik dövrü bədii nəsr nümunələri əsasında*)

Gülzar Ağakışiyeva

Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Annotasiya. Hər bir xalqı fərqləndirən əlamətlərdən biri də onun zəngin milli adət-ənənələrə və yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasıdır. Adətlə bağlı leksika dildə çox önəmli bir lay təşkil edir. Bu tip dil vahidləri həm linqvistikanın, həm də etnoqrafiyanın tədqiqat mövzudur. Adət-ənənələr ən çox bölgələrdə qorunub saxlandığı üçün, bu tip dil vahidləri, əsasən, bölgə şivələrində əks olunur. Adət-ənənə ilə bağlı dialektizmlər iki böyük qrupa bölünürlər: toy adətləri ilə bağlı olanlar, yas adətləri ilə əlaqədar olanlar. Məqalədə, əsasən, toy adət-ənənələri və uşağa adqoyma mərasimləri ilə bağlı dialektizmlər təhlil olunmuşdur.

Məqalədə müstəqillik dönməndə Azərbaycan bədii nəsrində işlənən adət-ənənə ilə bağlı dialektizmlərdən bəhs olunmuşdur. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə olunub.

Açar sözlər: adət, dialektizm, mərasim, bədii, ədəbiyyat

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 21.09.2023; qəbul edilib – 10.10.2023

**CHARACTERISTICS OF USAGE OF DIALECTICISMS DEFINING CUSTOMS AND
CEREMONIAL NAMES IN ARTISTIC LANGUAGE**

(*Based on examples of artistic prose of the period of independence*)

Gulnar Agakishiyeva

Baku Slavic University. Azerbaijan.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Abstract. One of the distinguishing features of each nation is that it has rich national traditions and high moral values. Custom lexicon is a very important layer in the language. Language units of this type are the research subject of both linguistics and ethnography. Since traditions are mostly preserved in regions, these types of language units are mainly reflected in regional dialects. Dialectisms related to customs are divided into two large groups: those related to wedding customs, and those related to mourning customs. The article mainly analyzed dialectisms related to wedding traditions and child naming ceremonies.

In the article, dialectisms related to traditions used in Azerbaijani artistic prose during the period of independence were discussed.

Keywords: custom, dialectism, ceremony, fiction, literature

Article history: received – 21.09.2023; accepted – 10.10.2023

Giriş / Introduction

Hər bir xalqı fərqləndirən əlamətlərdən biri də onun zəngin milli adət-ənənələrə və yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasıdır. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz dilimizi yaşadan, tarixi keçmişini özündə əks etdirən ən qədim laylardır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev milli adət-ənənələrimizin xalqın həyatında oynadığı əvəzsiz rolu yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir” [14, s.6].

Qeyd edək ki, ümumtürk leksik qatına aid olan bu sözlər qədim tarixi kökə malik olan qədim sözlərdir. Bu haqda İ.Məmmədov yazır: “Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha

çox etnik milli cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirən əsas qədim leksik təbəqələrdən biridir. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması, toplanıb təhlil olunması ən təxirəsalınmaz elmi problem kimi dilçiliyimizdə öz tədqiqini gözləyir. Belə ki, etnoqrafik leksika klassik ədəbiyyatımızda, folklorda, ayrı-ayrı mənbələrdə həm nominativ mənada, həm də üslubi fakt kimi işlənmişdir. Bədii dilimizin lüğətində ən zəngin və milli sözlər kimi özünü göstərmişdir, bu proses indi də davam etdirilir” [17, s.238]. Bu baxımdan müstəqillik dövrü bədii əsərlərin dilində işlənən dialektizmlərin maraqlı qatını bu sahə ilə bağlı sözlər təşkil edir.

Əsas hissə / Main Part

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində yas, toy, adqoyma, elçilik, nişan mərasimləri ilə bağlı adət-ənənə bildirən dialektizmlərə rast gəlirik. Məsələn, *xinəhan*, *xınayaxdı*, *qızıyıqdı*, *göbəkəsmə*, *sağdış-soldış*, *xalat/xələt*, *yezənə*, *yengə*, *duvaqqapma*, *toybəyi*, *bəybaşı*, *deyikli*, *adqoyma*, *hə vermək*, *bəlgə almaq*, *şəpbəxeyir*, *üzgörümçəyi*, *şülən*, *yas tutmaq*, *şivən qoparmaq* və s.

Müstəqillik illərində yazılmış bədii əsərlərdəki adət-ənənələrlə bağlı dialektizmlər iki böyük qrupa bölünür: toy və yasla bağlı dialektizmlər. “Toy bütün dünyada mədəni cəmiyyətin ən qədim adətlərindən biridir. Sözsüz ki, toy adəti ilə bağlı dialektizmlər çox qədim tayfa dil elementlərini daşıyır. Bu səbəbdən heç təəccüblü deyil ki, bəzi adətlərin oxşar cəhətini biz tatar, başqırd, türk və s. türk xalqlarında tapırıq. Toy ilə bağlı dialektizmlərin etnolinqviistik təhlili bir daha sübut edir ki, adətlərin ən dərin qatında məhz türk mənşəli leksika durur” [16, s.181]. Mərasimlə bağlı dialektizmlərdən ən intensiv şəkildə rast gəlinənləri bunlardır: *xinəhan-fars mənşəli*, *xınayaxdı-türk mənşəli*, *üzgörümçəyi*, *sağdış-soldış*, *xalat/xələt*, *yengə*, *toybəyi*, *bəybaşı*, *duvaqqapma* və s. Bu dialektizmlər də öz növbəsində kiçik təsnifatlara bölünür:

Nişanla bağlı olanlar: *göbəkəsmə*, *deyikli*, *hə vermək*, *bəlgə almaq*, və s.

Xına ilə bağlı olanlar: *xinəhan-fars mənşəli*, *xınayaxdı-türk mənşəli*

Toyla bağlı olanlar: *toybəyi*, *bəybaşı*, *duvaqqapma* və s.

Digər mərasim və adət-ənənə ilə bağlı olan dialektizmlər: *adqoyma*, *qızıyıqdı*, *şəpbəxeyir* və s.

Bu dialektizmlərin bəzilərinin linqviistik təhlilinə nəzər salaq.

Yengə – “Ona yengə-dərnə qoşaram” [5, s.90].

Bu leksik vahid iki fərqli mənada dilimizdə işlənmişdir – həm qohumluq termini, həm də toy mərasim adlarında. Qeyd edək bu leksik vahid, əksər dialektlərimizdə də daha çox toy mərasimi ilə bağlı olan söz kimi işlənir, lakin qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə bu sözün hər iki mənası işlədilir. Eyni zamanda tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində də bu leksik vahidin toy adət-ənənəsi ilə bağlı vahid kimi işləndiyinə rast gəlirik. Bu da bir daha yazıçılarımızın adət-ənənələrimizə bağlılığını, sadıqlığını və bunu obrazların təmsalında yaşatdığını, dialekt və şivələrimizin zənginliyini bir daha sübut edir [7, s.68].

Göbəkəsmə – “Oğlan dayısı qızının göbəkəsməsi idi” [2, s.27].

Nişan mərasimi ilə bağlı leksemlərdən biri də göbəkəsmə // beşikkərtmə // beşikkəsmə dialektizmidir. Göbəkəsmə/beşikkəsmə/beşikkərtmə. Bu söz Bolnisi, Qax, Qazax, Lənkəran,

Mingəçevir şivələrində “valideynlər tərəfindən körpə uşaqları adaxlama, ad elmə” mənasında işlənir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “qız və oğlan uşağını anadan olanda bir-birinə nişanlama adəti” mənasında izah olunur [1, s.257].

Bu söz beşiklətmə formasında “körpəlikdən qızla oğlanı nişanlamaq” mənasında KDQ dastanının dilində də işlənmişdir: “Baybican bəg aydır:” “Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq alın: mənim qızım Baybərə bəg oğluna beşiklətmə yavuşlu olsun! – dedi” [13, s.32].

Eyni formada türk dilində də işlənən *beşiklətmə* sözü də daha beşikdə ikən anası, atası tərəfindən nişanlanma mənasında işlənir.

Qeyd edək ki, E.Əzizov dialekt leksikasının qədim təbəqəsinə aid olan *beşiklətmə* sözünü vaxtilə Azərbaycanda yaşayan oğuzların dili üçün səciyyəvi olan sözlər sırasına daxil etmişdir [9, s.209].

“*Bunlar Allahın göbəkəsmələridirlər. Pərvərdigar onları eyni xəmindən yoğurub, birini digərindən ayırmaq olmaz*” [2, s.27].

Maraqlıdır ki, Ə.Cəfərzadə öz romanlarında bu sözün həm *göbəkəsmə*, həm də *deyikli* sinonimlərinin hər ikisini də işlədib.

B.Əhmədovun etimoloji lüğətində bu sözün izahı belə verilmişdir: sinonimi kimi bələkkəsdi, göbəkəsdi, beşiklətmə sözləri də işlədilir. “**Deyikli**” sözü demək feлиндəndir: valideynlər oğlanla qızı uşaq vaxtdan evləndirəcəkləri barədə bir-birinə söz deyirlər. Göbək kəsilən andan (göbəkəsdi), beşiyə qoyulan vaxtdan (beşiklətmə) nişanlama deməkdir. *Demək* feлиндən *deyik* (bil-ik qəlibi üzrə) ismi, ondan da deyikli sifəti əmələ gəlib [8, s.116]. “Heç qırxı çıxmamış deyiklisi özgə dayısı oğluna ərə verildi” [6, s.178].

Bu pay Həsən ağanın deyiklisinin gizlicə ürək döyüntüsünə, yanaqlarının qızarmasına səbəb olurdu [12, s.240].

Qeyd edək ki, İ.Şıxlı bu sözün ədəbi dildə işlənən variantını da (nişanlı) həmin əsərdə işlədib. *Həsən ağa başa düşürdü ki, Ələddin bu saat tufəngdən çox, özünü sınamaq, nişanlısının gözündə ucalmaq istəyir* [12, s.240].

Qədim türk dastanı “Bilqamis” dastanında göbəkəsmə ilə bağlı olaraq insana müəyyən

hüququn verilməsi adəti diqqəti cəlb edir. Bilqamisın hərəmxanaya sərbəst getmək hüququndan bəhs edən Şamxat bu hökmün ona göbəyi kəsildəndən verildiyini bildirir. Göbəkəsmə ilə müəyyən hüquqların verilməsi adəti bütün türk xalqlarına məxsusdur. Onlar arasında göbəkəsmə zamanı nikahlama mərasimi geniş yayılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayburanın oğlu Bamsi Beyrək boyununda Baybican bəy deyir: “Bəklər, Allah-Təala mənə bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, mənim qızım Baybura bəgin oğluna beşiklətmə yovuşlu olsun!” Beşiklətmə etnoqrafik ədəbiyyatda “göbək kəsdi” kimi də işlədilir. Uşaqların “göbəkəsmə” – nişanlama adəti Azərbaycan türklərində XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur [15, s.52].

Bu adətlə bağlı yazılır: “Beşiklətmə adəti zamanı oğlan və qız uşaqları hələ beşikdə, yəni qundaqda ikən onların valideynləri sövdələşib uşaqlarını bir-birinə deyikli edir və bunun təsdiqi kimi qızın beşiyinə kərt (nişan) qoyurdular. “Beşiklətmə” sözü də burdan yaranmışdır. Bəzi hallarda qız uşağı oğlan uşağından müəyyən vaxt sonra doğulurdu. Uşaqların valideynləri qabaqcadan şərtləşdiklərinə görə, mamaça körpənin göbəyini kəsən zaman “göbəyini filankəsin oğluna kəsirəm” sözlərini deyirdi. Buradan da “göbəkəsmə” ifadəsi meydana çıxmışdır” [7, s.79].

Deyikli/nişanlı/adaxlı- sinonim leksik vahidlərdir.

Bəlgə – *Üç günün tamamında hə verdi, bəlgə aldı* [4, s.64].

Nişan mərasimi ilə bağlı sözlər içərisində nişan sözünün leksik paraleli olan bəlgə sözü türk mənşəlidir. Əsasən, qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənən bu termin tarixilik baxımından xüsusi maraq doğurur. Belə ki, ümumtürk leksik qatına aid qədim türk yazılı abidələrində “nişan, əlamət” mənasında və “belgü”, “belgü – nişan” şəklində qeydə alınmışdır: Kişilik bolur çin kişi belgüsü əsl insan əlaməti, kiçigda bolur barça belgü – nişan “bütün əlamətləri uşaq vaxtından məlumdur” [11, s.93]. Mənbələrdə bu sözün törəmələri olan *belgüla*, *belgülik*//*belgülik*, *belgün*, *belgürmaq*, *belgüsüz* və s. əks olunmuşdur.

M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsərində də bəlgü (kut bəlgüsü bilig-qut bəlgəsi bilikdir) fonetik tərkibdə və eyni mənada izah edilmişdir.

S.Süleymanovun dili ilə desək: “Azərbaycan dilində hazırda məhdud dairədə işlənən *bəlgə* sözü öz ilkin mənasını (nişan, əlamət) saxlamaqla, toy mərasiminin müəyyən prosesinin adını da “adaxlamaq”, “nişan taxmaq” və s. bildirməyə xidmət etmişdir [18, s.32].

Xınayaxdı – oğlan toyundan bir gün əvvəl qızgildə icra edilən mərasimlərdən biridir. *Xına* sözü əsasında yaranmış söz-termdir. *Adqoyma mərasimi qadınların az qala qızıyığıdı, xınayaxdı* [3, s.130].

Duvaqqapma – “*Toy gecəsi gəlin otaqdakı qızlarla əylənir, yalnız səhəri günü “duvaqqapma” olandan, yaxın qohum-qardaşdan*” [6, s.91]. Alimlərin fikrincə, “duağqapma” oğuz elementləri çox yayılmış dialektlərdə yayılmışdır. “...*duağaldı, duağqapba, duağalma* kimi adlar oğuz elementi güclü olan bölgələrdə, *üzgörümçeyi, üzgörüncəyi, üzəçixdı* kimi leksemlər qıpçaq elementləri güclü olan dialektlərdə yayılmışdır” [16, s.179].

Şəpbəxeyir – “Uşağın şəppə-xeyiri bu günlərdə olacaq” [2, s.89]. İ.Qurbanova bu leksik vahid haqqında yazır: “Şappa-xeyir” sözü Bakı dialektində yeni doğulmuş körpəyə adqoyma mərasimidir, yəni xeyir iş üçün düzənlənən ziyafətdir. Deməli, *şapa* söz kökünün türk xalqlarında xeyir iş üçün düzənlənən bir yemək və ya ziyafət olması şübhə doğurmur. Lakin sözün yayılma arealının eyni zamanda həm geniş (Orta Asiyadan Azərbaycana qədər), həm də dar (hər dilin bir dialekti və ya şivəsində) olması leksemin arxaikləşməsindən, ümumtürk leksik səviyyəsində işlənmə tezliyinin aşağı düşməsindən xəbər verir” [16, s.176].

Toybəyi // Bəybaşı – *Xan, toybəyi, bəybaşı olmayacaq*. [4, s.123]. Bunlar toyu idarə edən adamlara dialektlərdə verilən titullardır. Bu, bölgələrdə o şəxslərə xüsusi diqqətin göstərisidir.

Üzgörümçəyi // Boygörümü // boygörünçəyi (Babək, Culfa, Şahbuz) // boygörmə (Naxçıvan). *Göstərin gəlinimizi üzgörümçəyini*

verək [4, s.66]. Gəlini görmək istəyən yaxın qohumların gəlinə bağışladığı hədiyyə anlamına gəlir. Əsasən, iki semantikaya malikdir. İlkin anlamı toydan sonra təzə gəlini görmək mərasimidir. İkinci anlamı isə gəlinə toydan sonra verilən bəxşışdir. Bu söz *boygörmə* variantında Basarkeçər şivələrində, *boygörməsi* şəklində isə Daşkəsən, Gədəbəy, Qazaxda, *boygörünçəyi* şəklində Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Şuşa bölgəsində işlənir. Bəzi dialektlərdə *üzgörümçeyi* toyun səhəri günü oğlan evində gəlini görmək münasibətilə olan yığıncağa, şənliyə deyilir.

“Bu sözə özbək dilinin Kaşkadarya şivələri materiallarında da üz görüncəyi/üzgördü formalarında rast gəlmək olar” [17, s.153].

Çoxmərhələli toy mərasiminin toydan üç gün sonra icra edilən son mərhələsi üçgün adlanır. Bu leksemin dialekt və şivələrimizdə *üzaçdı // üzgördü // üzgörüşi // üzəçixma // üzəçixardı, gəlin gördü, eləçixdı // elgördü, düzayağı // dizdayağı* (Abşeron), *enişəlik* (Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızda), *paça günü, gəlin üçgünlüyü, xangəldi* (Naxçıvan, Ordubad) və s. leksik paralelləri mövcuddur [7, s.55].

Adət-ənənələrimizin, mərasimlərimizin dilçilik baxımından araşdırmaya cəlb olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki leksikanın bu sahəsi tarixilik baxımından olduqca maraqlıdır. Bu sözlər xalqla birlikdə yaranmış, böyük bir inkişaf mərhələsi keçərək müasir vəziyyətini almışdır.

Millətin maddi-mənəvi göstəricilərindən biri də dildir. O, tarixin bütün dövrlərində aid olduğu xalqla birgə yaşamış, birgə inkişaf etmiş və mədəni-sosial, habelə kulturoloji varlıq kimi bugünkü günə gəlib çatmışdır. Dilin inkişaf səviyyəsi bir çox amillərlə bağlıdır və onun müxtəlif göstəriciləri vardır [10, s.20].

Unudulan və unudulmaqda olan əski adət-ənənələrimizin sıradan çıxmasının qarşısını almaq məqsədilə milli adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə ehtiva edən etnoqrafik materialları tədqiq etmək, araşdırmaq dilçiliyin aktual məsələlərindən biri hesab olunmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqata cəlb etdiyimiz müstəqillik dövründə yazılan bədii əsərlərin dilində adət-ənənələrimizlə bağlı işlənmiş dialektizmlər Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin qədim tarixi kökə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Beləliklə, tədqiqat obyektini kimi müraciət etdiyimiz müstəqillik dövrü bədii nəsr nümunələrinin dilində işlən-

miş, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən bədii əsərlərin dilinə gətirilmiş adət-ənənə adları bildirən dialektizmlərin öyrənilməsi, eyni zamanda ümumtürk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və tədqiq edilməsi dilimizin zəngin və qədim tarixi köklərə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Babanlı, V. Ana intiqamı. – Bakı: Gənclik, 1996.
3. Cəfərzadə Ə. “Gülüstan”dan öncə. – Bakı: Xan, 2016.
4. Cəfərzadə, Ə. Bir səsin faciəsi. – Bakı: Udulu, 1997.
5. Cəfərzadə, Ə. Eldən-elə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Cəfərzadə, Ə. İşığa doğru. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
7. Dənziyeva, K. Azərbaycan dilində toy mərasim leksikası (Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında). – Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Əhmədov, B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. – Bakı: Təfəkkür, 2001.
9. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı) Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm və təhsil, 2016.
10. Hacıyeva, N. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dil və üslub xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı, 2015.
11. Həsənlı-Qəribova, Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. – Bakı: Avropa, 2015.
12. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
13. “Kitabi-Dədə Qorqud”. – Bakı: Yazıçı, 1988.
14. Qarayeva, S. Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği. – “525-ci qəzet”, 2019, 28 iyun.
15. Qədirzadə, Hacı Qadir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz: bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. – Naxçıvan, 2012.
16. Qurbanova, İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqivistik təhlili. – Bakı: Bilik, 2014.
17. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. – Bakı: Elm, 2008.
18. Süleymanov, Ş.M. Azərbaycan dilinin mərasim leksikası. – Bakı: Elm, 2003.

**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИАЛЕКТИЗМОВ В НАЗВАНИЯХ
ТРАДИЦИЙ И ОБРЯДОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ**
(На примерах художественной прозы периода независимости)

Гульнар Агакишиева

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Резюме. Одной из отличительных черт каждой нации является то, что она имеет богатые национальные традиции и высокие нравственные ценности. Пользовательская лексика — очень важный слой в языке. Языковые единицы этого типа являются предметом исследования как языкознания, так и этнографии. Поскольку традиции в основном сохраняются в регионах, эти типы языковых единиц в основном отражаются в региональных диалектах. Диалектизмы, относящиеся к обычаям, делятся на две большие группы: относящиеся к свадебным обычаям и относящиеся к траурным обычаям. В статье в основном анализируется диалектика, связанная со свадебными традициями и обрядами имянаречения детей. В статье обсуждаются диалектизмы, связанные с традициями азербайджанской художественной прозы периода независимости.

Ключевые слова: обычай, диалектизм, обряд, художественная литература